

Տես երես 45, 110.

Այս աղբիւրները կրնանք աւելի մօտէն քննել: Յայտնի է որ առաջին կարգի աղբիւր է Սուրբ Գիւրգեն, զոր Մովսէս Խորենացի ոչ միայն 'ի վկայութիւն կը բերէ, այլ անոր դէպքերն ալ լուսութեամբ ուրիշ վրայ կ'առնու: Օրինակ իմն: Պիղատոս, Հերովդէս, Լիւսանիա և փիլիպպոս անունները Ղուկաս աւետարանագրէն (Գ. 1) կ'օրինակէ, և զանոնք միարան չարախօս կը համարի Աբգարու դէմ առ Հռովմայեցիս¹: Առաջին Մակարայեցւոց զըբին խօսքերով կը պատմուի թէ ինչպէս Յուդա լսեց Հռովմայեցւոց զօրանալը, անոնց Գաղղիացւոց և Սպանիացւոց վրայ ըրած յաղթանակները² և զաշնակից եղաւ անոնց. բայց Յուդայի բոլոր գործերն՝ Պարթևաց Արշակ (250-219 Ն. Բ.) թագաւորին կ'ընծայուի, որ ամենեւին սուտ է³: Այս սխալման առիթն

¹ «Թշնամիք չարախօսին զմանէ, Պիղատոս և Հերովդէս չորրորդապետ և Լիւսանիա և Փիլիպպոս»: Խոր. Բ. ԻԹ:

² Արգարադատ գտնուելու համար դնենք ընադրին հատուածն Խորենացւոյն քաղաածով հանգերձ:

«Իբրև լուաւ Յուդա զանուն Հռովմայեցւոց և թէ են նոցա հօրք զբովթեանք իւրեանց և նոցա բարուր թուի թէ որ թիկունք առնէ զնոս և զաշնաւոր լինի նոցա. և զի զօրացեալ են զբովթեամբ 'ի վերայ երկրի, և զման մարտից պատերազմի, զի հարկանէին քաջութեամբ իւրեանց զկողմանս դադառացւոց, զի զօրացան 'ի վերայ նոցա և կայսւոյն զնոսա 'ի հարկի. և որ ինչ միտգամ արարին նոցա ընդ կողմանս Սպանիացւոց, և թափեցին 'ի նոցանէ զբովթ¹՝ ուստի ոսկին և ործածն հասանի, և ըմբռնեցին նոքա զտեղման զայն ամենայն խորհրդովք իւրեանց և երկայնմտութեամբ իւրեանց» (Մակ. Ա. Ը):

¹ Լսէ (Արշակ քաջ) զգորանան Հռովմայեցւոց 'ի վերայ արևմտից և ծովու. և թէ 'ի սպա-

Արշակայ մը միակ յիշատակութիւնն է, բայց վերջին Արշակայ մը որ Մակաբայեցւոց Հռովմայ զաշնակից հետ ըլլալու ժամանակն էր¹:

Ամենահին սիքիլիւսն մատենան ալ (արդի երրորդն) ծանօթ է Խորենայեցւոյն, զոր անթերի՝ զիմացը ունէր. ուրովհետև զհիշառնաւանն Սիքիլիւս կը յիշատակէ², ակնարկութիւն մ'է՝ թէ անոր կորսուած ընտիր յառաջարանու-

նիացւոցն թափեցին զբովթն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զգաղապարս հարեալ ընդ հարկիւ կայոց, և զթագաւորութիւնն ասիացւոց: Հրեշտան առաքեալ, ինդրէր զգաղաւորութիւն, զի մի օգնեսցէ մակեդոնացւոցն, ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարկու քանքար»: (Խոր. Բ. Ը):

Վասն զի Արշակ Ա 250 թուին՝ Անտիոքոս Բէտսսին աստէն Պարթևաց թագաւորութիւնը կը կանգնէր, և դեռ Հռովմայեցիք այն զօրութիւնը չունէին, ինչ որ ունեցան Մակաբայեցւոց ատեն: 250 թուին Հռովմայեցիք Իտալիոյ անձուկ սահմանէն դեռ նոր սկսեալ էին զուրա ելել աշխարհակալութեամբ, դեռ առաջին պոնտիկեան պատերազմին սկիզբն էր:

1 «Եւ այսպէս գրէր (Անիկոս հիւպատոս Հռովմայեցւոց) առ Իսմեար արքայ, առ Աթալա և առ Արիարթ և առ Արշակ»: (ա. Մակ. ԺԵ. 22): Այս Արշակն՝ 2 տիտէ ըլլալ զօր պատմութեամբ Մըհարատ Ա աշ կոչէն և որ 100 տարի ժամանակաւ յետոյ է քան Վարշակ քաջ: 2 Բիւռոս աստի զաբաշին և քաղաքացի պատմագիր 'ի Բաբելոն ծնեալ՝ քուրմ էր Բեղայ և մեծին Ալեքսանդրի կամ Պաղոմէոս Սելապուս սիրին ժամանակակից: Քաղցեացալ պաթմաթիս գրէց, ուսկից շատ քաղաւած կ'ընէ Յովսեփոս, ինչպէս մեր Խորենացին ալ հեթանոսագիր ըջր. հեղեղին պատմութիւնը կը քաղէ, արդէն իսկ հեղինակն ըրհեղեղին պատմութեամբ կը սկսի: Խորենացւոյն սիքիլիւս ասի զչարս արքաւորս Բիւռոսին ալ 'իքիլոս աշնոյն Բիւռոսի և իր Սքիմաթիոս անուն վկայ. սոյն սիքիլիւսն պարսկոս կամ բաբելոնացի կը կոչուի, և նոյն է որ Տարկուկէոս Գիւռուզին բերաւ սիքիլեան մատենանք ըստ վկայու-

թեան մէջ կը գտնուէր։ Ուրիշ անհա-
րազատ գրուածներէն է վասն մանու-
ռառքելոց կոչումն¹, որ Եւրոպացոց
ճանչցած Արդիու գրուածքին հետ շատ
նմանութիւն ունեցած պիտի ըլլայ ։
Գործք Պիղատոսի կոչուած գրքէն Մով-
սէս ուղղակի բան չէ առած, բայց ծա-
նօթ է իրեն Արգարու թղթակցութեան
վրայ գրուած՝ անվաւեր գրքէ մը, զոր
մասամբ Գործք Պիղատոսին իր մէջը կը
բովանդակէր ։

Յեկեղեցական հարց զեպիփաւս կը
յիշէ և Արտիքէս եպիսկոպոսին նա-
մակը սրբոյն Գրիգորի մանկութեան
վրայ ։ Յունական դասական հեղինակ-
ներէն զՀոմեր և զՊիլատոն կը կանչէ
(զոր աւելի յարգել զիտէ քան թէ
ճանչնալ), ի վերջոյ որոշակի զՀերո-
դոտ կը յիշատակէ ըսելով, « որպէս
յիշախանացն պատմութեանց Հերոդո-
տեայ է ոչսանէ՛ր ի չորրորդէ, որ յա-
ղաքս թաժանելոյ զքոյոր երկիրս յե-
րիս մասնուն, և կոչեալ զունն Երո-
պիէ, և զունն Լիբիէ, և զունն Ասիայ,
որոշմ և տիրեաց Ալլալս » (Բ. Բ.) . որ
է Հերոդոտի աշխարհի եռամասն բա-
ժանումն՝ ի չորրորդ գրոց ։ Սոյն այս
Վկայութիւնը Պրոկոպիոս ալ կը բերէ,
զոր յունարէն՝ թէ և ոչ նոյն փաւստո-
սի երկասիրութեան հետ՝ սակայն շատ
նման Հայոց պատմութենէ մը կը քա-
ղէ . ուստի կրնայ կարծուիլ թէ երկու

թեան վերոյիշեալ Յուստինոս վկային ։ Փարբե-
կիոսի Յունական մարտագրակի հաւաքածոյն մէջ
բիւռոսեան հատուկութիւնը հարազատագոյն կըր-
նան համարուիլ . բայց Անիոսի վիզերուպացոյն
բիւռոսեան հնգամասեան պատմութիւնն բոլը-
րովն անվաւեր է ։

1 Առաքելոց և Էթանաստուն աշուկերտաց
վերաբերեալ շատ պատմական և ծանօթական
տեղեկութիւնք կան ի Ճաւրնոսիրս մեր, որոց-
մէ ոմանք թերեւս արժանապէս ըստ ոմանք ու-
կեղէն դարու թարգմանութիւն կամ ինքնագիր
գործ համարուին . բայց Արգիոս բաբելոնա-
ցոյն երկասիրութիւնն (Historia certaminis
apostolorum. Պափանքէս Եւագրափոլեան աստի-
ք) ըստ արդէ քննադատութեան թէ գարեթ ոչ
առաջ է և ոչ յետաջ, թէպէտ հեղինակն առա-
ջելոց ժամանակակից կը համարի զինքն, և ա-
նոյմէ Բաբելոնի եպիսկոպոս ձեռնագրուած ։

Վկայութիւնքն ալ մի և նոյն աղբիւրէ
օրինակուած ըլլան . միայն այս ալ յայտ-
նի է թէ Մովսէս զՀերոդոտ զիմացը
ունէր ։ Ճարտարութեամբ մը Պտղոմէո-
սի աշխարհագրութեան ճամբորդք կը
յիշուին « որք հրամանաւ Պտղոմէայ՝
ստպարիսօք զբնակութիւն մարդկան
չափեցին, այլ մասն ինչ և զծով և զան-
բնակ ի յայրեցածէն մինչև ցֆիմիւսսն »
(Ա. լԺ) . կրնար ըսել մանաւանդ թէ
զործոյս մեծ մասն անկէ քաղեցի, Բսելը
թէ « ոմանք զԵկտանեբոս հայր Աղէք-
սանդրի ասացին » Աղէքսանդրի վիպա-
սանական պատմութիւնը կը յիշեցնէ,
որուն հայկական թարգմանութիւնը
կայ, ինքն ալ կը թերահաւատի կրե-
սոսի և Նեկտանեբոսի ժամանակակից
ըլլալուն վրայ, այս բանն Եղովթոսի
վարուց մէջ կը գտնուի, որ ոչ առնն
Մաքսիմոս Պլանուտի ձեռքով մեզի հա-
սաւ¹ ։

Այս ամեն յունական աղբիւրները
Մովսէս ըստ զիպաց կը յիշէ . բայց իր
գործոյն բռնն աղբիւրքն ամենեին
տարբեր են, անշուշտ յունարէն երկա-
սիրութիւնք, որոց և ոչ յիշատակու-
թիւն կայ տեղ մը, եթէ ժամանակին
Եղեսիոյ Գրատունն ալ յունարէն պատ-
մական երկասիրութեամբք շատ բան
կրնար մատակարարել քննողին և խոն-
դրողին զրեթէ երկբայական է, որուն
վրայ և ոչ յիշատակարան մ'ունինք
հիմայ . բայց թէ Մովսէս ալ ծանրքըն,
նութիւնն մը չէ ըրած այն այլ յայտնի
է ։ ՅԱղէքսանդրիայոյն ուսմունքն
սկսելէն առաջ՝ Եղեսիա հանդիպեցաւ
և անկեկծ խոստովանութեամբ մ'ալ
իր Եղեսիա հանդիպելէն քաղած պը-
տուղն կը բացատրէ այս բառերով (Գ.

1 Բռնոպ Մատիւս յոյն կրօնաւոր է ի ԺԳ
դարու՝ Նիկովիդիա ծնած . 1327 Թուականին
Վէնետիկ եկաւ Անգրոնիկոսի Բ հետ իբրեւ
գետեպան . շատ յոյն զանաւարական և բանա-
ստեղծական գրեանք հրատարակէց, ինչպէս Ա.
Թաթ և Վարդ Եւլէֆէ ալ, որուն մէջ ինչպէս
ընդգծւմ բանի նոյնպէս ընդգծւմ պատմութեան
ալ շատ սխալներ կան ։

առանձին պատմագրութիւններն՝ Մովսէս իբրեւ վկայ մէջ տեղ կը բերէ, և մեր հաւատոց վրայ տիրանալով կը պահանջէ առաւելեալսն դէպքերն իբրեւ 'ի ժամանակակցաց պատմութեան ընդունել:

Իւրաքանչիւր աղբրեաց քննութեան համար ամենէն ծանօթ օրինակն առաջ բերենք: Խոսքով Ա. պատմութեան երկու աղբիւր կը յիշէ, զամենածառնօթն Ագաթանգեղոս և զԲարդաժան պարսիկ:

Ամէն պորտիական բաներու մէջ խորենացի շատ հմուտ կ'երևայ: Մովսէս կը յիշէ զԶրադաշո՝ իբրեւ վկայ Զրուանայ, (անսահման ժամանակի վարդապետութեան): այս պարսիկ վարդապետութիւնն արդէն Մովսէսի ատենն անուանի պաշտպաններ ունէր և պարսիկ դպրութեան ոգւոյն ալ յարմար, վասն զի վարդապետութիւնը կրօնից հիմնադրին բերանը կը դնէր:

Մովսէս Ռոստոմ Սազճկի առասպելն ալ գիտէ և ամենեւին Շահնամէին նման կը պատմէ Բիւրասպի Աժդահակայ վէպն: Պարթև թագաւորաց վրայ շատ տեղեկութիւն ունի: Ինքը կ'ըսէ Պարթևաց համար « քանզի յիսկզբան թագաւորութեան Պարթևայ մինչև ցղադարումն՝ ընդ Հռովմայեցւոց կալան գործ. երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս և Պորփիր և փլէմոն, և այլք բաղումք: Բայց մեք ասասցուք 'ի մատենէն, զոր երբեք խոռոհբուս գԲարսումայի » (Բ. կթ.): Ասոցմէ Պորփիր միայն ծանօթ է, թէպէտ իր ժամանակագրութեան այս մասին վրայ ուղղակի բան մը չենք գիտեր, սակայն կարծելի է որ զերեքն ալ Բարսումայ իբրեւ նախորդ պատմագիրներ յիշած ըլլայ իր յառաջարանութեան մէջ: Խորենացիէն միայն գիտենք որ « Խոռոհբուս դպիր եղեալ « Շապհոյ թագաւորին Պարսից, և ան. « կեալ 'ի ձեռն Յունաց (Հռովմայեցւ. « ւոյ), յորժամ Յուսիանոս, որ և Պա. « և աւատոսն, զօրու հանդերձ 'ի Տիգ. « բոն չոգաւ, և 'ի մեռաննն նորա անդ,

« ընդ Յորիանու 'ի Յոյնա ընդ ար. « քունական սպասաւորսն նկն, և մե. « րոյ հաւատոյս գաւանեալ, անուանե. « ցաւ Եղիազար, և յոյն լեզու ուսեալ, « պատմագրեաց զգործս Շապհոյ և « Յուսիանու: Ընդ նմին թարգմանեաց « և զառաջնոցն պատմութիւն մատեան « մի, որ գերեկից իւր լեալ Բարսումայի « որումն անուամբ, զոր Պարսք Ռասա. « օռհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ. « երկրորդեմք այժմ 'ի գիրս յայս, թող « լով զառասպելեաց նորա բարբառն. « մունս » (Բ. հ.) Ինչ որ ծանօթական կերպով Բարսումայէն առած Արտաշրի մանկութեան վրայ կ'աւանդէ, բայց 'ի ծանր և խիստ հնաւանդ ձևէն, այլով ամենայնիւ շատ համաձայն է Ֆիրդուսիին հետ: Նոյնպէս պէտք է դատաստանի տակ ձգել Բարսումայէն առած պարթև թագաւորաց ցանկն: Այս ցանկն իրականէն խիստ քիչ թագաւորութիւններ կը բովանդակէ, կարճ և աննշան թագաւորութիւններ երկայն և նշանաւորաց հետ խառնակուած են, միայն պարթև թագաւորաց այս ցանկէն դուրս ձգուած մահաւան տարիքն՝ ժամանակակից մատենագրաց և դրամոց կը համաձայնին: Այս արժանի յիշատակաց թուոց վրայ գոհացուցիչ լուծումն կու տայ Խորենացի (Գ. ԺԱ): Կ'երևայ թէ Մովսէս նոյն ընտիր աղբիւրը գործածած է նաև պարսկական կրկին պատմական վերոյիշեալ դիպաց և Արտաշիսի Բ Հայոց արքունական գահուն վրայ հաստատուելուն պատմութեան մէջ ալ: Բատուկ անունը ալ յունականին հետ վերաբերութեան նշող չեն ցուցներ, ինչպէս կը կարծուեր Խորենացւոյն քրիստոնեայ Եղիազարին թարգմանութենէն օգտուելով: Ըստ արտաքին երևութիւն Մերէոսի պատմութեան մասին մէջ Մեր Աբրահան ըրած ծաղկաբաղն ալ նման աղբիւրէ կը բղխէ, որովհետև Մերէոսի աղբր հեղինակն յունարէն չէր գրած:

Տրդատայ մանկութեան և թագաւորութեան պարապոյ միջոցին պատ.

մութիւնը՝ փերմէնիանոս կապաղոյլ-
կիոյ եպիսկոպոսին գրուածքէ մը կը
քաղէ խորենացի, որ Մաքսիմիանոսէն և
Դեկլուէն ինչուան Դիոկղետիանոսի ժա-
մանակին եկեղեցւոյ հալածանաց պատ-
մութիւն մ'էր, և կայսերաց դործերն
ալ կը պարունակէր։ Խոսքով առաջնոյն
պատմութիւնը մէկդի կը ձգէ համառո-
տութեան պատճառաւ և կը խոստանայ
ինչուան Տրդատոյ թագաւորին՝ անոր
պատմածին հետեւիլ (261)։ Բայց եր-
կասերութիւնն դեռ կը յառաքէ, և Ս.
Պետրոս հայրապետին, որ Աղեքսան-
դրիոյ տասնութեցեորդ եպիսկոպոսն
էր, վկայութեանութիւնն ալ կը պատմէ
դեոկղետիանոսեան հալածանաց իննե-
րորդ տարին։ Խորենացւոյն փերմէիա-
նոսի¹ վրայ տուած տեղեկութիւնն բան
առ բան Եւսեբիոսէն առնուած է, ուս-
կից խիստ ծանօթ է մեզի նա թէ իբրեւ
աշակերտ Որոգինեայ և թէ իբրեւ հե-
ղինակ այն թղթոց որ կը վերաբե-
րէին այն խնդրոց որ ժամանակին
զեկեղեցին յուզեցին։ Սակայն այս-
պիսի պատմական երկասիրութեան
մը հետք իսկ անգիւտ է։ Ինչպէս
314 տարւոյն պատմութեան գէպքերը
կրնոյ գրել փերմէիանոս, որ ըստ վկա-
յութեան խորենացւոյն 331 թիւին ոչ
իբրեւ պատանի, այլ արդէն եպիսկոպոս

Որոգինէսին խօսքերը կը լսէր, Թերեւս
հարկաւորինք ընդունել թէ փերմէիա-
նոսի հոմանունը գործոյն շարապարու-
թիւնն իբրեւ անոր յատուկ երկասի-
րութիւն կարծեր է։ Եւսեբիոս զփերմի-
ւիանոս յիշատակելէն վերջ՝ վասն հա-
լածանաց որ յառջորդ Մաքսիմիանոս
սի վերնագրով գրուի մը կ'ըսկսի (2-
28), ուսկից Թերեւս փերմէիանոս իր
ժամանակին պատմութեան մը հեղի-
նակ կարծուեցաւ։ Եւ այն զլսոյն մա-
կադիրն որ ի վերջոյ կը յիշատակէ զփեր-
միւիանոս, է՝ վասն խաղաղութեան
որ յետ հալածանացն (է. 5)։ Ասիկայ
պարզ ուսումնական բացատրութիւն
մ'է՝ կոստանդիանոսի ժամանակի եկե-
ղեցւոյ խաղաղութեան, և ով որ խոր
չի քննէր, կրնայ կարծել ալ թէ փեր-
միւիանոս նոյն ատեն կ'ապրէր. բայց
Եւսեբիոս այն տեղ ուղղակի ուրիշ
հնազոյն մատենագրէն մը առած, որ
է Աղեքսանդրիոյ Դեոնիսիոս եպիսկո-
պոս, Գաղիենոսի ատենի եկեղեցւոյ
խաղաղութիւնն կ'ուզէ հասկցնել։ Այս
բանս կասկածանաց առիթ մ'է։ Ար-
տաւագրայ թէ ինչուան խոսքով առաջ-
նոյն պատմութիւնը՝ խորենացին աշ-
խարհածանօթ Բարդաժան¹ Եգեւս-
ցւոյն գրէն կը քաղէ. անոր հեղինա-
կութեան, վաղնետինեան հերձուածին
յարուելուն, Մարկիոնեանց դէմ գրե-
լոյն վրայ և իր առ Անտոնինոս մը ըրած
տրամախօսութեան վրայ տեղեկու-
թիւնը՝ բան առ բան Եւսեբիոսէն են.
միայն թէ Եւսեբիոսի Մարկոս Աւրե-
ղիոս ենթադրած Անտոնինոսն, վերջին
Անտոնինոս մը կը կարծէ և կ'ենթա-
դրէ, և թէ Բարդաժան աղանդոյ մը
աղանդապետ եղած է. երկուքն ալ ի-
րենց իրաւունքն ունին։ Բայց նոր բան
մ'է անոր Հայաստան երթալն հեթա-
նոսներն աշակերտելու համար, և թէ ա-
նոնցմէ վոնտուած «եմուտ նա յամուրն
յԱմնի, և ընթերցեալ զմահնական
պատմութիւնն, յորում և զգործսթա-

¹ ՄԱՌԵՐՈՍ. Պատմութիւն Եկեղեցւոյ Փերմի-
էր 476, 517, 552։ Խորեն. Բ. Էջ. 26։ Լեւոնայ-
Զենոր. Պապի այս խօսքերն ալ Փերմիւիանոս
վրայ կ'իմանայ «Սա ապա ի յամանա նա» (Դե-
իսի) նորի յԵԲՆԱՍ ապա ի Մարկիոնի Փառքաւ. և
անոր հալածեալ էին ի Եւսեբիոս, ըսք իւր անեւով ԶԵ-
ՆԱՐԷՆ Եւսեբիոս ապա ի Կոստանդին, Բայց Ժոյն ի գլխին
(34 էջ)։ Փերմէիանոս ծնաւ ի Կապաղոյմիս
մօտ 200 ին և մեռաւ ի Տարսուս 269։ 230 ին
և եպիսկոպոս էր Եւսեբիոյ, անոր համար ալ նա-
խագահ բազմեցաւ Իկոնիոյ Ժողովոյն և համա-
խոհ երեւցաւ Կրկին մկրտողաց 264 են ալ Ա.
տիգրայ Ժողովոյն գլուխ նստաւ, և Տրդատոս
Դեկլուի ատեն ամենայն արութեամբ թէ նովա-
տիանոսաց և թէ անոր հալածանաց գիմնացաւ։
Վորովի աստուածաբան, Որոգինէսի բարեկամ
և հմուտ բանիցն ըսող. նոյնպէս ծանօթ է մտե-
րիմ Ս. Վարդանոսի, Դիոնիսեայ աղեքսան-
դրացւոյն և Գրիգորի Աբանեւուգործին։ Թուղթ
մ'աւնի Ժոյն, յորում հօր կողմնակից կ'ընե-
նայ որոշոյն Արարիանոսի կրկին մկրտութեան
խնդրոյն մէջ։

¹ Victor Langlois. Collection des historiens
anciens et modernes de l'Arménie. p. 57-62.

դաւորացն, յաւելլով իւր և սր ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն 'ի լեզու ասորի. որ և ապա անտի յեղու 'ի յոյն բան » (Բ. ԳՁ.) : Այս վերջին խօսքերն համաձայն է Եւսեբիոսի Բարդաժանին ուրիշ գրուածոց համար ըսած. ներուն : Ի բազմանալ հերձուածոց 'ի Միջագետս (փոխանակ Միջագետի հերձուածոց հոս խորենացի հայ հեթանոսներ կը դնէ) Բարդաժան . . . գրէր . . . տրամախօսութիւնս 'ի լեզու և 'ի նշանագիրս հայրենիս, ընդ այլ երկասիրութիւնս իւր, զորս ծանօթը նորա և աշուկերտք . . . հանին 'ի լեզուէ Ասորւոց 'ի Յոյն (Դ. Լ.) : Ափսոս որ Եւսեբիոս միայն տրամախօսուէց թարգմանութեան կը վկայէ և ոչ այլոց երկասիրոյքնաւց : Խորենացին իրաւամբ կ'ուզէ պատմագրութիւն ալ իմանալ, ինչ որ Բարդաժանին մեզի հասած է, ըստ ամենայնի ունի իր ամենամեծ օգուտն թէ պատմութեան, թէ աշխարհագրութեան և թէ ազգաբանութեան մէջ, միայն վերոյիշեալ պատմութենէն ամենաբլի բան ծանօթ է մեզի :

Մովսէս Բարդաժանի և ուրիշի մը երկասիրութեան մէջ վերաբերութիւն մը կ'ըմբռնէ, յորմէ իր Բ. գր. Խե. գլ. Արտաշէս Բ՝ նախընթաց պատմութիւնը կ'աւելնէ անուղղակի. մեհեռական պատմութիւն մ'է Ողիւմպի Աւոյ քրմին երկասիրութիւն : Այս երկասիրութիւնը կարողացած, շարունակած և Ասորերէն ալ թարգմանած պիտի ըլլայ Բարդաժան, ինչպէս Բարդաժանի նայնպէս այս գործոյն վրայ տեղեկութիւն չունիլը. բայց ներքին պատճառ մը կը վկայէ, թէ այս Ողիւպ, որ է Օλύμπιος հին անուն մ'է (Մովս. Բ. ԺԳ) Ζεύς Ὀλύμπιος, յԱնի պաշտուած Արամազդին յունարէն թարգմանութիւնն էր, անկէ առնուած անուն մը հարկաւ քրմի մը համար մեծ նշանակութիւն ունի : Այն մասերն ալ (զորս Ողիւպէն և Բարդաժանէն հաներ եմ կ'ըսէ Մովսէս) յոյն աղբեր մը անուանց ուղղագրութենէն և ճշդութենէն շատ կը թերանան :

Եւսեբիոսէն յիշուած երրորդ մատենագիր մ'ալ Մովսէս ըստ պատահման 'ի վկայութիւն կը բերէ Բ. Արտաշէսի պատմութեան մէջ, զԱրիստոն պեղզա, ցի որուն վրայդ գիտելք Եւսեբիոսէն (Պտմ. եկղ. 245) թէ Բարդաբեբասի առաջնորդութեամբ եղած Հրէից վերջին ապստամբութեան պատմութիւնը գրեց, իբրեւ Արիստոնէն առած կը պատմէ Մովսէս (գր. Բ. գլ. Կ) : Բայց իրոք Եւսեբիոսէն կը քաղէ, միայն Ագրիանոս կոյսեր բորոտութեան վրայ վերջին Հրէիցմէ շինուած առասպելն ալ, Աթանասէն և Եպիփանէն առած, կ'աւելցնէ և սխալմամբ անոր զօրավարաց գործերն անոր կու տայ. որոշ և յայտնի յաւելուածներով, որոց վկայ Մովսէս զԱրիստոն միայն կը բերէ : Հրէից պատմամբութեամբ Ասորեստանի և Միջագետաց բնակիչներն և Պարսիկք ալ գլուխ քաշեցին, և երբ ապրտամբ Հրէաները կը նուաճէր Ագրիանոս՝ բազմաձեռն բանակ մը Ասորեստան ղրկեց և Արտաշիսի հրաման տուաւ իր հրամանատարներովը 'ի Պարսկաստան ղիմել : Այս բաներուն՝ Ագրիանոսի քարտուղարն Արիստոն պեղզացի՝ ներկայ էր, և յականէ յանուանէ ծանօթ Արտաշիսի 'ի Մարաստան, որ և մեռաւ հօն յանկարծ և բարբարոս հանգիսով թաղուեցաւ : Ագրիանոսի ժամանակն ոչ Ասորեստան և ոչ Պարսիկք կրնային գլուխ քաշել, վասն զի գրեթէ կախմունք մը չունէին Հռովմէն : Բայց իրր բոլորովին անհիմն չէ, միայն Տրուանոսէն նուաճուած գաւառաց յամին 116 ապստամբութեան դէպքն հրէական ապստամբութեան դիպաց հետ կը խառնէ : Մովսէսի խառնակ ժամանակագրութիւնն այս դէպքն 18 տարի ետքը Ագրիանոսի ատեն եղած ապրտամբութեան հետ կը չփոխէ : Ասով յայտնի կ'ըլլայ որ Արիստոն չէր կրնար գրով աւանդել ինչ որ Խորենացի աւանդել կուտայ. և կը հետեւի դարձեալ, թէ՛ ժամանակակից պատմութիւն մը՝ զոր ըստ Խորենացւոյն Արիստոն պիտի գրած ըլլայ՝ ամենեւին ան.

ծանօթ է. և չափ տարակուսական է թէ խորենացին Արիստոնին ենթադրեալ երկասիրած պատմագրութենէ մը Ագրիկանոսի ատեն եղած հրէական պատերազմն օրինակած ըլլայ. ուրիշ տեղ ամենեւին յիշատակութիւն չընեն անոր վրայ. Ուրիշ մեկնութիւն չենք կրնար տալ այս կէտին, եթէ ոչ ըսել թէ Մովսէսի ըսածն սուտ է:

Իր ամենաշատ անգամ գործածած Էւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը մի միայն անգամ վկայութիւն կը բերէ, ըստ տուչութեան երանելի վարդապետին իւրից Մայրոցի և նոյն զբաղակարգութեամբ ինչպէս ձեռքբերիս հասած է: «Գաղտն», (կ'ըսէ Խորեն. գր. Բ. Ժ) յառաջին հազներդութեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յեղեակից զիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին թագաւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ»: Իսկ Էւսեբիոս Աբգարու առ Գրիստոս տէրն մեր, Գրիստոսի առ Աբգար գրած յղթոց համար կ'ըսէ (գր. ա. զԼ. ԺԳ) «Ունիս զու քեզ զորով վկայութիւն սոցա՝ որ առեալ լինին 'ի մատենէ անտի յիշատակաց՝ որ են յՈւրհայ քաղաքի. զի յայնմ ժամանակի ցայնվայր կայր արքայութիւնն նորա անդ 'ի քարգէսս որ կային անդ. զի գրեալ 'ի նոսա ամենայն ինչ որ միանգամ գործեցաւ յառաջնոց անտի մինչև ցԱբգար»: Որով «զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ» բառերը քովէն կը դնէ. բայց նպատակին զլսաւոր կէտն ալ է:

Աբգարու պատմութեան համար ալ ծանօթ վկայ մը կը կանչէ, որ է «Ղերուբայ որդի Ափաղարայ զպրի գրեաց զամենայն գործս որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եզ 'ի զիւանին յեղեակից (գր. Բ. զԼ. 12): Սակայն Ա. Արտաշիսին և Երուանդի ժամանակին պատմութեան աղբիւրն Յուլիոս Ափրիկանոսի ժամանակագրութեանն հինգերորդ գիրքն եղած է, յորում՝ յեղեակից զիւանէն հանած այն թագաւորաց պատմութիւններ կային. Ա.

փրիկանոսի և Ղերուբայի մէջ եղած վերաբերութեան նկատմամբ որոշ բան մ'ալ չըսեր. սակայն կրնանք աներկբայ կարծել որ Ափրիկանոս Եղեակից զիւանին հետ մեկտեղ Ղերուբայէն ալ վկայութիւն բերեր էր. Այս ենթադրութիւնս 'ի պատմութենէ ալ կը հաստատուի. Եղեակից ժամանակագրութիւնն մեզի կ'աւանդէ թէ 201 ին յԵղեակից ողողմունք մը եղաւ, մեռածն երուն մէջ կը յիշուին երկու զպիր և երկու ալ զիւանապետք իրենց անուններով և մակնաւորներով: Այս ալ խիստ ստոյգ է թէ արդէն Աբգարու պատմութիւնն Ափրիկանոսի ծանօթ էր և իր ժամանակագրութեան մէջ անցած, անտարակոյս վերջին գրքին մէջ անցած՝ որ է հինգերորդն. որովհետեւ սոյս յօդուածոյ պատմութիւնն չլինուցաւ. Մանուկայ որդւոյն Աբգարու ատեն որ Եղեակից քրիստոնեայ թագաւորաց մէջ առաջինն է և Ափրիկանոսի հետ բարեկամութեամբ կապուած¹: Բայց յայտնի է թէ Աբգարու վիպասանութեան խորենացիէն աւանդեալ ընդարձակութիւն հանդերձ աննպատակ և բազմաբան թղթերովը, (որոց աղբիւրն Գործք Պիղատոսի ըսուածն է անշուշտ), ոչ թէ Ափրիկանոսէն այլ ուշ ատեն հնարուած վիպասանութենէ մը պիտի ըլլայ: Որովհետեւ Էւսեբիոս որոշ կ'ըսէ «Առեալ է մեր 'ի տանէ անտի զիւանին, և յԱսորոց բարբառոյն յԵղեակ 'ի յոյն. 61» ուրեմն իր նախորդն Ափրիկանոս նոյն բանը չէր ըրած: Եւսեբիոսի և Մովսէսի բաղդատութիւն մ'ալ կը վկայէ թէ իրեն պատմութեան իբրև աղբիւր անտարակոյս առաջնոյն սկզբնագիրն առած է, և թէ մասամբ ալ սխալ թարգմանած է. «Αβδος του Αβδου» Աբդիաս անունով մարդ մ'եղեր է: Այս խորենացոյն գործածական աղբիւրն քիչ ատեն է որ գտնուեցաւ և

¹ Ափրիկանոսին մտերմ Աբգարն պար Մառու, յԵղեակից նստող ասորի թագաւորաց վերջինն է, որ 200-217 թագաւորեց և իրմով ընդ յաւ Եղեակից թագաւորութիւնը: Չափք. Ա. Ծան. 873-887:

կրկին տարբեր խորագրով հրատարակուեցաւ. ասորական խորագիրն է Վարդապետոսքիւն¹ Արդէի կամ Թադէի առաքելոյն», որուն համար արդէն ըսեր էր հրատարակողն, թէ նոյն է երկրորդ հայ տուչութեան մը հետ, որ «Թուղթ Արգարու թագաւորի եղբ, սիայ քաղաքի որ է յասորի լեզու Ուռ հայ որդւոյ Մանուկայ» խորագրով հրատարակուած է²: Երկուքին մէջն ալ իբրեւ ականատես վկայ պատմած գիւպած՝ առ որ կը դիմէ խորենացի՝ է Ղեւրուքնա որդի Անակայ որդւոյ Ափաղարայ դպրի թագաւորին³: Որով ամենայն տարակոյս կը լուծուի. և միանգամայն յայտնի կ'ըլլայ թէ խորենացին՝ վիպասանութեան այն չափազանց ընդարձակ տարրն գիմացն ունէր իր բոլոր պարագաներով, ինչպէս որ է հայ թարգմանութեան մէջ, եթէ միանգամ աչք մ'ալ ստնք հայ թարգմանութեան: Մովսէս՝ անուանց ձեւերն ըստ մասին գտնէ աւելի մաքուր կ'աւանդէ. հազարապետն Ասորոց Մառինոս որդի Ստորգեայ անվրէպ ասորի բնագիր մը կ'աւանդէ, որովհետեւ Մարտաւ. հազարապետ բառը (42-45 ին. սկիզբն) գիրաւ կը շփոթէր Մառինոս բառին հետ, և որովհետեւ աւորակա բառն ալ իբրեւ յունական σαρανος բառին կրճատումն պալմիրական հնչման մօտ է⁴: Իսկ Արգարու որդւոյն Անանուն ա. նունը Մանու անունն է, որ յունական աղբիւրով մը կը մեկնուի, յորում ա. նունն հայցական ըլլալով և Մանուն Անանուն եղաւ, եթէ խորենացին այլ և այլ ասորի և յոյն աղբիւրներէ միանգամայն քաղած է՝ կը վկայէ Արգար ա.

նուան տարբեր գրութիւն ալ, Արգար, Արգարէս, Արգարիոս: Այսու հանդերձ յայտնի է թէ ինչ կրնար Ափրիկանուսէն առնել:

Խորենացին պատմածներուն ուղղութեան վկայ կը բերէ նաև (գր. Բ. Ժ) զՅովսեպոս և զՀիւպրոլիտ, անշուշտ Դանիելի մեկնութենէն:

Վկայ կը բերէ զՅովսեպոս ստէպ Տիգրանայ, Արտաւազդայ և յաջորդ թագաւորաց պատմութեանն ալ, Երկուքին միաձայնութիւնն ըստ ամենայնի կատարեալ է. Ափրիկանոսի համաձայն հատուկորէն ալ մեծաւ մասամբ կ'աւանդուին, և ասոնք գրեթէ Յովսեպոսէն պարզաբար համառօտ քաղուածոյք են: Բայց խորենացին ոչ թէ Ափրիկանոսէն, ինչպէս կը կարծուէր, այլ Յովսեպոսէն կ'առնէ, երբեմն Հնախօսութեանն երբեմն Հրէական պատեւրազմէն: Մովսիսի Հայոց պատմութեան մի միայն կէտն հաս է ուր կըրնանք զինքը իր աղբիւրով դատել, և ուր բոլորովին կը տկարանայ պատմագիրն: Ինչպէս կ'երևնայ, Մովսէս պատմութեան այս միջոցին իբրեւ աղբիւր զՅովսեպոս միայն ընտրեր է և անոր տեղեկութիւններն որ Հայոց շատ վերաբերական չեն, մտահաճոյ գործածութեամբ և ճարտար խառնուրդներով և գիտերով շարունակեալ պատմութիւն մը շիներ է: Յովսեպոս համառօտիւ կ'ըսէ. «Յետ ոչ բազում աւուրց Անտոնինոս դարձաւ ի պատեւրազմէն Հայոց (ըստ բնագրին՝ Պարթևաց), ընդ իւր տանելով ձեռքակալ զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, զոր պարգևաց կղէոպատրի հանդերձ բազում ընչիւք և ամենայն աւարաւ ի պատեւրազմին» (Հրէակ. պատերազմ. գր. ա. ԺԴ). Մովսէս եղածին պատճառը կ'աւելցնէ «Քանզի քէն պահէր (կղէոպատրայ) վասն լկանայ իւրոյ հանւոյն, որ ի Տիգրանայ» (Ու. գր. ԻԳ. գլ.). բայց այս կղէոպատրա Անտիոքոս Դանիելեայ մայրն էր, ուր հռչականունն կղէոպատրա բոլորովին տարբեր թագաւորի մը՝ Պաղոմէոս Դիոնեսիոսի աղ.

¹ Գիւրըզն Ancient Syriac documents p. 6-23.

² Լաբուրէնայ գիւանադիր դպրի Եղեհոյ Թուղթ Արգարու յեղեալ յասորւոյն ի ձեռն սուրբ Թարգմանչաց: Ի Ս. Ղազար ի Վանս Միկեթարեանց, ի Վենետիկ 1868: Langlois Collection des historiens de l'Arménie I. 317-325.

³ Ասորին այսպէս անի. հայն ասէ «Դի Ափրիկայ դպրի»:

⁴ Inscr. 10 bei Levy in der Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellsch. XVIII. 91.

Ղիկն է՝ Բովսեպոս զԱրտաւազ Տի-
գրանայ սրղին սխալմամբ պարթեւ կ'ա-
նուանէ (Հր. պատեր. 18, 5) որով
Մովսէս ինչ գէպը որ պարզ Պարթեւաց
կը վերաբերի՝ Հայոց կու տայ և կամ
հաւասարապէս թէ Հայոց և թէ Պար-
թեւաց կը յարմարցնէ, միայն թէ 'ի
փառս Հայոց չըլնացի Միով
բանիւ Սամարացւոց հնարքն կը բանե-
ցնէ, որոնք երբ իրենց պատմութեան
ուղիղն չէին գիտեր՝ հրէական պատ-
մութեան կը դիմէին։ Ակտիոնի պատե-
րազմէն յետքը Բովսեպոս զՊարթեւ
քիչ անգամ կը յիշատակէ, սակայն
Պիմանանք որ անոնք Հայոց հետ ալ
մէկտեղ նոյն ատեն գործեր տեսեր են.
Իսկ ծանօթութեանց աղբիւրն Բովսե-
պոս կ'ենթադրուի։ Որովհետեւ Բովսե-
պոս իր Հնախօսութեանը մէջ վրիպա-
կաւ՝ յետոյ Հրէական պատերազմին
ուղղադրած կ'ըսէ « Չնա (զՀերովդէս)
ամենայն Ասորոց հոգաբարձու կացոյց
(Օգոստոս) պատուէր ետ գործա-
կալաց զի մի ինչ առանց խորհրդոյ Հե-
րովդի համարձակեացին առնել » ասով
Մովսէս, որովհետեւ Ասորին Հայ կ'ուզէ
հասկանալ, Հերովդէսի Հայոց հետ ու-
նեցած շատ մը վերաբերութիւններ
կ'աւանդէ, որոնք՝ ժամանակին ներքին
պատմական դիպաց տեղեակ եղողին
յայտնի կերպով կը տեսնուին թէ պար-
զապէս Բովսեպոսի ծանօթութեանց
վրայ հիմնուած են։

Բովսեպոս կ'ըսէ Հերովդի համար թէ
« զԱսորոց Անտիոք քաղաքին զանանց
և զանկոխ հրապարակն տղմալից
քսան վտաւանաւ երկայնութեամբ
յատակեաց սպիտակ կնասալ յատա-
կօք. և փողոցիւր զարդարեաց առ 'ի
վանել զուղիս անձրեաց, զի մի ինչ
Պնաս առնիցեն քաղաքին »
Իսկ Մովսէս ասկէ շարժեալ կ'ըսէ.
« Խնդրեալ (Հերովդի) 'ի յԱրշամայ

բազմութիւն արանց անարուեստից զոր-
ծաւորաց, որովք զԱնտիոքայ զանանց
և զանկոխ հրապարակն 'ի խոհերացն
և 'ի տղմոցն՝ լցցէ։ Չոր չառեալ յանձն
Արշամայ, զօրս ժողովէ, ընդդիմանայ
Հերովդի՝ և 'ի ձեռն հրեշտակաց յղէ
առ կայսրն 'ի Հոռմ, զի մի զնա ընդ-
իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ, իսկ
կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չազատէ յիշ-
խանութենէ Հերովդի, այլ և զամենայն
միջերկրայս նմա հաւատայ » (Բ. Իե),
ըստ Բովսեպոսի « Օգոստոս զԵրեմհա-
րիւր զաղղիացի թիկնապահս Կղէո-
պատրայ՝ պարզեաց Հերովդի (Հնա-
խօս. Ժէ. գլ. Է) ասիկայ մէկէն արշա-
ւանք մը կը շինէ Խորենացին ըսելով.
« Առաքէ (Հերովդէս) զօրս թրակա-
ցւոց և դերմանացւոց՝ ասպատա-
կաւ հինից յերկիրն Պարսից, հրաման
տուեալ ընդ աշխարհն Աբգարու անցա-
նել։ Իսկ Աբգարու ոչ հաւանեալ, ընդ-
դիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է
հրաման կայսրն անցանել զօրացդ 'ի
յերկիրն Պարսից։ Ընդ որ դառնացեալ
Հերովդէս, անձամբ ինչ ոչ կարէր
վճարել. առաքէ զեղբորորդին իւր
(Բովսէփ, մանաւանդ թէ Փասա-
յէլ) և նորա առեալ զբազմու-
թիւն զօրացն, զայ հասանէ յաշխարհ
Միջագետսայ, պատահէ Աբգարու 'ի
զօրիստիտաց զաւառին Բուգանն. և մար-
տուցեալ մեռանի » որուն համար կ'ը-
սէ Բովսեպոս 'ի Հրէակ. պատերազ.
Ժէ. « որ յետոյ սպանաւ 'ի Պարթեւաց ».
Եթէ եղած է այս պատերազմն՝ միայն
Հռովմայեցիք կրնային Պարթեւաց հետ
ընել Գայիոս կայսրն ատեն. ճշմարտա-
նըման է Բովսեպոսի խօսքը, որ այս պա-
րազայն զանց կ'ընէ Հնախօսութեան
մէջ, պարզ մոռնալով և զՓասայէլ իր
հօրը հետ կը չփոթէ, որ 40 տարի յետ
Գրիստոսի մեռաւ Պարթեւաց դէմ պա-
տերազմելով։ Առ Եւսեբեայ կ'ըսէ Աբ-
գար Թադէոսին. « Սյնպէս հաւատացի
'ի նա (Գրիստոս) զի զՀրէայսն, որ 'ի
խաչ հանին զնա՝ կամեցայ ես զօրս
առնուլ և զալ կոտորել զնոսա, եթէ ոչ
էր իմ արդեւեալ վասն Թադաւորու,

1 Մեծանուն Կղէոպատար Պաղոմէոս ԺԱ.
Աւետիսն աղբիւն է, որով և ԺԲ. Պաղոմէոս
Իիոնեստէս քոյրն է և ոչ աղբիւն. կարծեմ հե-
ղինակն բոլորովն քննադատութեան զբաղեալ
կը չփոթի ինքն ալ։

Թեան Հոսովմայեցւոց (Եկեղ. Պատմ. էջ. 64) : Իսկ Խորենացի կ'ըսէ « Եւ եղև պատերազմ ընդ նա (Հերովդէս) և ընդ Արեւս վասն անարգանաց դատերն. յուրում սաստկապէս հարեալ սաստկեցան զօրքն Հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց, որպէս յաստուածաշին գողցես տեսչութենէ, վրէժս հատուցանել ընդ մահուան Մկրտչին » (Բ. ԻԹ.) : Հոս ալ Մովսեսի աղբիւրն մի միայն Յովսեփոս է, որ Արգարուս միայն կուտայ զօրծել : Ուր որ Յովսեփոսէն կը հեռանայ, յայտնի նպատակ ունի հայկական վիպասանութիւն կամ հայ ազնուականաց նախապաշարումն նախապատուել : Որով լուկուլլոս՝ Վայկուն յեղուզակ մը կ'ըլլայ՝ (Բ. ԺԶ.) : Բարգափրան՝ Ռշտունեաց նախարարութեան նահապետ կը դրուի (Բ. ԺԺ) : Պակարոս տակառապետին տեղը Գնէլ ոմն ի տանէ գնունեանց կ'անցնի (Բ. ԺԹ), որոնք ժառանգական տակառապետք էին հայ թագաւորաց, և ետքէն

ալ շատ անգամ Գնէլ անունը կրեցին : Երբ Հիւրկանոսին ազատութիւնը Պարթևաց գերութենէն պատմելու համար՝ Խորենացին վիպասանութիւն մը կը շինէ (Բ. ԻԴ.), որով Բագրատունիք հայրենի կրօնը կը թողուն (Բ. ԻԴ.) : Արգարուս Հերովդէս Անթիպատրի դէմ ըրած պատերազմին զօրավարն Խոսրէն արծրունի էր (Բ. ԻԹ.) որ Սանատրկոյ պատմութեան մէջ ալ յիշուի (Բ. ԼԶ) : Այս մասը շատ կը հեռանայ Մովսեսի պատմութեան միւս մնացած ամբողջութենէն, իր արտաքին ձևովն : Արշամ, Ա. Արտաշիսին որդին ըլլալով, ըստ Խորենացւոյն, Տիգրանայ և Արտաւազդայ այս պարագոյ միջոցներն պարզ ձեռք խառնուած են, իրօք ալ չկան ասոնք՝ Սեբեոսի գրոց Մարաբասէն եղած քաղուածին մէջ, որուն վրան խօսեցանք բիւ մը վեր :

Կը շարունակուի :

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ

Ա. Յ. ՊԱՐՐԻԼԵԱՅ

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Հայոց ծոք

Տեսան հայկական արծուիք որ իրենց բոյները անթիւ բազմութենէ պաշարուած էր : Լերանց գագաթունքը, սարերն, բարձրաւանդակներն ու զառի վայրք՝ դիտուողներով լեցուեր էին : Գեռ դրօշուկը չէին զանազանուէր, և ոչ իսկ կարելի էր հաշուել խառնադանձ բազմութեան թիւը : Բայց կը տեսնուէր հեռուէն, և իրականէն աւելի մեծ կ'երևար տեսութեան անթիւ գումարտակաց արծուով :

— Անմահ զիւր, — զօրեց Ամրատ, դիտելով շուրջանակի լայնատարած բլուրները, որոց մէջէն կ'երկայէր Սիրաս երա-

զասահ : — Ինչպիսի՞ թանձրախիտ անտառ մը զինուորաց :

— Անհամար բազմութիւն, այո՛, բայց ոչ զօրութիւն, բաւ վաշդակ, գոռոզութեամբ ոտք ելլալով : — Կիջնան լեռներէն ու կը փախչին դաշտավայրէն : Ինչպէս կ'ընեն սովորաբար աւազուտ անապատին մէջ : Ինձի աւելի մտածել տուողն միւսներն են որ կը յառաջեն ձախակողմեան գետափէն :

Այսպէս ըսելով Տարբազու իշաանն, կը ցուցնէր մասնանիւ ձիաւորաց բանակ մը, որ գուրս կ'ըլլար հովտին խորերէն : Բաբելացոց ալ թեոյն յառաջապահ զօրքն էր, որ տեղեաց անձկութեան համար նոյն կողմէն կը յառաջէր, թողլով իր ու բանակին կենդրոնին մէջ Եփրատ գետը :

— Բաժնուած է զօրութիւններն, — ը-